

לשכת רב הקמפוס

הפקולטה למדעי היהדות

דף שבועי

פרשת בא, תשס"ז
מספר 688מאת המרכז ללימודי יסוד ביהדות
ע"ש הלנה ופאול שולמן

"בגר ובאזרח הארץ"

על איסור אכילת חמץ כתוב בפרשתנו: "כי כל אכל מחמצת ונכרתה הנפש ההיא מעדת ישראל בגר ובאזרח הארץ" (יב:ט). אף על פי שתרגום אונקלוס (להלן: ת"א) לשני חלקי הצירוף "בגר ובאזרח הארץ" – "בְּגֵיזְרָא וּבְצִיבְיָא דְאַרְעָא", הוא בעיקר מילולי, מחלקו הראשון יש ללמוד על דקות ההבחנה של המתרגם, ומחלקו השני – על תפיסתו הסמנטית של ת"א את השם "אזרח".¹

א. תרגום "בגר" – "בְּגֵיזְרָא" ברבים (ולא: בְּגֵיזְרָא) מתבאר בהערת מסורה לפסוק "ומן הַגֵּר בישראל אשר יקריב קרבנו לכל נדריהם ולכל נדבותם" (ויק' כב:יח) – "ומן גֵּיזְרָא בְּיִשְׂרָאֵל", וזה לשונה: כל "הַגֵּר" יחיד – גֵּיזְרָא תרגום. בר מן "נְדָבוֹתָם" – גֵּיזְרָא תרגום.² וכוונתה: סתם "גֵּר" או "הַגֵּר" (הַגֵּר יחיד) מתורגם גֵּיזְרָא ביחיד, כי לשון זה נאמר במצוות המוטלות על ישראל ביחסם לגרים, ובאלה אין הכוונה לכלל הגרים אלא לגר המסוים שאדם נושא ונותן עמו או נצרך לעזרתו. לכן באלה מתורגם גֵּיזְרָא ביחיד, כגון "וגר לא תלחץ" (שמ' כג:ט) – "וּלְגֵיזְרָא לֹא תַעֲיָקוּן". אבל הפסוק "ומן הַגֵּר בישראל אשר יקריב... ולכל נדבותם" מדבר לכלל הגרים, לכן תרגם "ומן גֵּיזְרָא בְּיִשְׂרָאֵל" – ברבים.

אכן המסורה דנה רק ב"גֵּר" או "הַגֵּר". כנגד זאת "וּלְגֵר" יש שהוא מתורגם ברבים, כגון: "לעני ולגר תַּעֲזֹב אִתָּם" (ויק' יט:י) – "לְעַנְי וּלְגֵר תִּשְׁבֹּק יְתְהוֹן". אבל בצירופי "הַגֵּר אֲשֶׁר יָגוּר" או "הַגֵּר הַגֵּר" הַגֵּר מתורגם גֵּיזְרָא ברבים תמיד, משום שאלה מצוות שנאמרו לכלל הגרים. גם הצירוף "בגר ובאזרח הארץ" פונה לרבים, לכן תרגומו "בְּגֵיזְרָא וּבְצִיבְיָא".³

ב. מתרגום "ובאזרח" – "וּבְצִיבְיָא" אפשר להסיק כיצד הבין אונקלוס את הכינוי "אזרח" שנחלקו בו קדמונים.

הצירוף "בגר ובאזרח" מציין שני סוגי תושבים: "אזרח" הוא תושב קבע בארץ מקדמת דנא, ואילו "גר" הוא תושב שזה מקרוב בא. לדעת רד"ק, הניגוד בין השניים מקביל לחילופי אור וחושך: המילה אֲזָרַח, מלשון זריחה, מציינת את התושב הקבוע, "כי הוא מגולה לכל וידוע מי הוא ומשפחתו, אבל הגר הוא מכוסה ולא ידע אדם מי הוא ומי משפחתו".⁴ חולשת פירושו היא שבשם "גר" אין למצוא רמז לרעיון הכיסוי והחשכה, כי אם בדרך רחוקה.⁵

¹ מתוך פרשגן, ביאור חדש על תרגום אונקלוס (בכתיבה).

² ברלינר, מסורה עמ' 48 (= Berliner, *Die Massora zum Targum Onkelos*, Leipzig 1877).

³ ר' שמשון ברוך שעפטעל, באורי אונקלוס, מינכן תרמ"ח, הביאור לויק' יט:לד.

⁴ ר' דוד קמחי, ספר השרשים, מהדורת ביזנטל ולברכט, ירושלים תשכ"ז (ברלין 1847), ערך זרח.
⁵ גור = פחד, היסטרות בחושך, "מְגוֹרֵת רָשָׁע היא תְּבוֹאָגוּ" (מש' י:כד), ראו רד"ק, שרשים, ערך גור.

אבל לדעת ראב"ע, השמות גר וְאֶזְרָח שאולים מעולם הצומח: תושב הקבע הוא אֶזְרָח המשול לעץ נטוע, לשון "וּמִתְעַרְהָ פְּאֶזְרָח רַעְנָן" (תה' לז: לה), ואילו גר המציין ארעיות נגזר מלשון גרגר הנכרת מן העץ, כמו "גִּרְגָרִים בְּרֹאשׁ אֶמִיר" (יש' יז: ו). ואלה דבריו:⁶
נקרא בלשון הקדש האיש שיש לו משפחה כסעיף שהוא דבק בשורש. על כן נקרא אזרח, כי טעמו 'כאזרח רענן'. וטעם גר, כמו הגרגיר שנכרת מן הסעיף.

רעיון זה קיים גם בארמית: אֶזְרָח מתורגם דרך קבע יֶצִיבָא, מן השורש נ-צ-ב, שבארמית משמעו לטעת, כגון: "וַיִּטַע ה' א-להים גן בעדן" (בר' ב: ח) – "וַיִּצַב". לשון אחר: המכנה המשותף הלשוני בין אדם לצומח הקיים בארמית (אֶזְרָח = יֶצִיבָא, נטוע) מסייע לראב"ע: אֶזְרָח אינו לשון זריחה כרד"ק, אלא לשון נטיעה. גם המשל העממי "יציבא בארעא וגיורא בשמי שמיא?" (האזרח למטה והגר למעלה? [בבא קמא מב ע"א]), נוסד על תרגום "בגר ובאזרח" – "בְּגִיּוּרְיָא וּבְיֶצִיבְיָא".⁷

ג. על שיתוף לשונות אדם וצומח כבר כתב מנחם בן סרוק: "וּמִתְעַרְהָ פְּאֶזְרָח רַעְנָן, פתרונו: מתלחלח ומתצמח כאשר הנשרש. ואזרח מאזרחי בני אדם – אנשי שרשים המה".⁸ ואולם ראב"ע שכלל רעיון זה והעמיקו: הוא הראה שלבד מן השמות "האזרח והגר" גם שמות אחרים מיוסדים על שיתוף בין אדם ואילן, בבחינת "כי האדם עץ השדה". דבריו החריפים מנוסחים בקיצור בביאורו לפסוק "וכל שיח השדה טרם יהיה בארץ" (בר' ב: ח): "על דעתי שהוא עץ פרי בעבור שהוא נמשל האדם אל עץ. והנה שיח וְנִיב וְסָעִיף וְכַד וְאֶמִיר וְסָרְעָף".⁹

הרב ד"ר רפאל ב' פוזן
המדרשה לנשים והמחלקה לתנ"ך

⁶ בביאור "כי גר יהיה זרעך" (בר' טו: יג). ומוסיף שם ראב"ע: "ויש חסרי לב שזה הטעם רחוק בעיניהם. ואילו היו יודעים טעם כל אות וצורתו אז יכירו האמת". במשפט שתום זה ראב"ע רומז לדבריו ב"צחות", ושם ביאר את שמות אותיות הא"ב ואת צורתן הגרפית וכתב: "אות גימ"ל, יתכן להיות מלשון השלמה ושילום הדבר מגזרת וַיִּגְמַל שְׂקָדִים (במ' יז: כג). וצורתו קרובה מצורת הבי"ת וכאילו נשלם הבית". כלומר כמו האות בי"ת, גם הגימ"ל סגורה משלש רוחותיה. צורה זו מייצגת שלמות המובעת בשם גימ"ל, שהרי "ויגמל שקדים" עניינו שלמות הפרי והבשלתו. אבל על האות רי"ש כתב: "טעם שמו כמעשה הלשון כאילו יכרת. וממנו ראש וְעֶשֶׂר אֶל תִּתֵּן לִי (מש' ל: ח). גם צורתו קרובה מהטעם". כלומר השם רי"ש רומז על כריתה, דלות ועוני, ככתוב במשלי "ראש ועושר" המציין הפכים. לכן גם צורת הרי"ש דומה ללמ"ד שנכרת גגה. ראו ר' יהודה ליב קרינסקי, מחוקקי יהודה (יכלכל ביאור לפירושו של הראב"ע ז"ל בשתי מערכות: 'יהל אורי' 'קרני אורי'), פייטרקוב ווילנה תרס"ז-תרפ"ח, ד"צ ירושלים תשכ"א, על פי "קרני אורי" על ראב"ע לבר' שם.

⁷ גם "אמת ויציב" (משמעו: נכון בהחלט) הוא מן הארמית: אמת ונטוע! השווה: "תביאמו ותטעמו – בעוה"ז אני מביא אותם ולעתיד לבא אני נוטע אותם נטע אמת" (פדר"א, פרק מא). וברש"י לדני"ז טז: "וַיִּצַבָא אֶבְעָא מְנָה – והאמת שאלתי ממנו". וראו עולת ראייה א' עמ' תיד, הערת העמוקה של הרב קוק זצ"ל על הטעם שבתפילת השחר אומרים "אמת ויציב" בלשון ארמי, לעומת הלילה שאומרים "אמת ואמונה", בלשון הקודש דווקא. מחלוקת רד"ק וראב"ע נתפרשה יפה אצל המנוח שלמה מורג, במאמרו המלומד "ומתערה כאזרח רענן", תרביץ מא (תשל"ב), עמ' 1-23 (= ליקוטי תרביץ ג, עמ' 121-143). אכן כשבא להכריע בין הדעות השונות ביכר את ביאור רס"ג "הגזור את משמעותה של 'אזרח' מן 'זרח' בהוראת 'צמח', 'הופיע' ומכאן 'אזרח' = 'צמח' ואף נתן טעם לדבריו: "לאור של הקרבה שבין השדות הסימאנטיים של האור הזריחה וההבהקה מכאן, לבין ... הנביטה הצמיחה והגידול מכאן" (עמ' 4 [124]). ולפלא בעיניי שלא הסתייע בת"א.

⁸ מנחם בן סרוק, מחברת מנחם, מהדורת צ' פיליפובסקי, אדינבורג תרי"ד, ערך אזרח. דבריו הובאו ברש"י לתהלים שם.

⁹ פירוש: כשם ש"שיח השדה" מציין אילנות פרי, כך "שיח", מבטא הפה של אדם, מציין את פרי הדעת. וכך שמות אחרים המציינים פרי ומשותפים לאדם ולאילן: באדם – פרי מחשבה ודיבור או פרי הבטן, ובצומח – פרי כמשמעו, למשל: באדם "נִיב שְׂפָתַיִם" (יש' נז: ט), ובאילן "נוף" (בחילופי פ"ב); באדם "סִעְפִּים שְׂנֵאתֵי" (תה' קיט: קיג), ובאילן "בְּרֹאשִׁים לֹא דָמוּ אֶל-סִעְפֵּתַיִו" (יח' לא: ח); באדם "לֹא כָל בְּדִיּוֹ" (ילדי, איוב יח: יג), ובגפן "וַתַּעַשׂ בְּדִים" (יח' יז: ו); באדם "וְה' הֶאֱמִירָךְ הַיּוֹם" (דב' כו: יח), ובאילן "בְּרֹאשׁ אֶמִיר" (יש' יז: ו); באדם "שָׂרְעָפִי בְּקִרְבִּי" (מחשבותיי, תה' צד: יט), ובאילן "וַתִּרְבֵּינָה סִרְעַפְתֵּיּוֹ" (יח' לא: ה), על פי "קרני אור" לפסוק. כך פירש ראב"ע גם את המשפט "את ה' הֶאֱמִירָךְ הַיּוֹם" (דב' כו: יז) – לשון גדולה, קרוב לגזרת "בְּרֹאשׁ אֶמִיר", היינו "האמרת" דומה לגובה האילן, "ראש אמיר". וזאת כוונת אונקלוס שתרגם "ית ה' חטבת", ופירש רד"ק ("שרשים", חטב): "בְּנֻתֵינוּ כְּנֻתֵי מְחֻטְבוֹת (תה' קמד: יב), כלומר גבוהות ונישאות. ותרגום האמירך היום – חטבך". וכן פירש "תעולל" "עוללות" (ויק' יט: י) – כענבים קטנים, "לשון עולל".

